

Nieuwsbrief AtlantikwallPlatform

Deze website groeit nog steeds verder - deels achter de schermen. In dit nummer van de nieuwsbrief lichten we een tipje van de sluier op. Daarom is het tijd voor een nieuwe nieuwsbrief. Op drie fronten is nieuw materiaal in de maak. Op het vestingbouwkundige front met nieuwe inzichten en feiten over de Atlantikwall aan weerszijden van de Dollard. Op ruimtelijk-landschappelijk vlak onder de noemer De Atlantikwall als waterlinie. Op sociaal historisch gebied zijn er tamelijk ver uitgewerkte plannen het thema evacuatie nader uit te werken langs de hele [vooralsnog Nederlandse] kust aan de hand van onderzoek naar nieuw materiaal. Maar het fijne daarvan vindt de lezer in een volgende editie.

In dit nummer korte en lange artikelen over:

- De Atlantikwall in Groningen - nieuwe inzichten aan weerszijden van de Dollard
- De Atlantikwall als waterlinie en de wateragenda van de 21^e eeuw - Delfland van zoet naar zout
- Bunkerleven - de tentoonstellingen van tekenaar Jet Nijkamp
- Bouwen voor de bezetter – interview met historicus Christian Quist over de arbeidsomstandigheden bij de bouw van het Nederlandse deel van de Atlantikwall
- Berusting in en verzet tegen de Atlantikwall op Walcheren - boekbespreking
- Bunker- en fortenwandeling

Bouwen voor de bezetter interview met Christian Quist

Door Ilse Kaldenbach

Christian Quist studeerde in 2009 af aan de Universiteit van Amsterdam met zijn scriptie “Bouwen voor de bezetter”. Voor deze editie van de AtlantikwallPlatform nieuwsbrief vertelde Christian over het beladen onderwerp van zijn scriptie en over het Atlantikwallmuseum in Hoek van Holland waar hij al sinds jaar en dag als vrijwilliger werkt.

Vanwaar de keuze voor dit thema voor je scriptie? *Direct antwoord Christian: “Ik werk al heel lang als vrijwilliger voor het Atlantikwallmuseum in Hoek van Holland. Al vanaf ik negen jaar oud ben.” In de literatuur bevond hij weinig aandacht voor de sociaal-economische kant van de Atlantikwall. Samen met zijn interesse voor architectuur was dit thema dus een logische keuze.*

Weet je iets over de omvang van het aantal arbeiders dat is ingezet?

Christian vertelt dat er van dwangarbeid geen exacte cijfers zijn. “Dit werd natuurlijk niet netjes op papier bijgehouden. Ik weet wel dat er aan het begin van de oorlog internationaal al minstens 20.000 arbeiders zijn ingezet door de Duitsers.”

Waren alle Nederlandse arbeiders die aan de Atlantikwall werkten gedwongen te werk gesteld? *Christian vertelt dat tijdens de eerste jaren, vanaf 1940, er veel arbeiders vrijwillig meewerkten. Er werd toen nog niet gesproken van de Atlantikwall, maar van bouwen aan de kustverdediging. Vanaf 1942 vindt er een omslag plaats en worden veel bouwarbeiders gedwongen aan de Atlantikwall te werken. Later volgde er een landelijke bouwstop en mocht er alleen nog maar aan de Atlantikwall worden gebouwd, aldus Christian. Op mijn vraag hoe de reactie was van de tewerkstelling antwoordt Christian direct: “De*

Atlantikwall Museum

Het Atlantikwall Museum in Hoek van Holland dat thans haar hoofdvestiging heeft in de zogenaamde “tafelbunker”.

AtlantikWall

PLATFORM

bereidheid was groot. Als je voor de keuze staat aan de Nederlandse kust te werken, die nagenoeg niet werd gebombardeerd, of uitgezonden worden naar een munitiefabriek in het Ruhrgebied, een doelwit van geallieerde aanvallen, dan is de keuze makkelijk gemaakt.”

Hoe waren de arbeidsomstandigheden aan de kust?

“De arbeidsomstandigheden waren over het algemeen verbazingwekkend goed, al waren er ook wel misstanden. Er werden soms zelfs personeelsfeestjes gehouden en Kerstpakketten met Schnaps uitgedeeld.” Als ik naar de vergoeding vraag, vertelt Christian tot mijn verbazing dat de arbeiders een normale salariering kregen voor hun werkzaamheden. Verder vertelt hij dat afhankelijk van de reisafstand kon worden gekozen om thuis te blijven wonen of in een barak van Organisation Todt aan de kust te verblijven. Voor wie elke dag van huis kwam, werd een reiskostenvergoeding geboden, degenen die in een barak onderdak kregen betaalden hiervoor een vergoeding die van het salaris werd ingehouden.

Aan het begin van het interview vertelde je dat je al lange tijd voor het Atlantikwall Museum, wat doe je daar?

“Ik behoor eigenlijk een beetje tot het interieur en doe dus ook van alles voor het museum. Zo beheer ik onder andere de collectie, doe ik gidswerk en schrijf ik teksten.” Trots

laat Christian weten dat het museum momenteel een metamorfose ondergaat. Samen met zijn vader die voorzitter is (Cor Quist red.) en andere vrijwilligers wordt hard gewerkt aan professionalisering. “We zijn bezig geweest met het verzamelen van authentieke voorwerpen en zijn net begonnen met het inrichten van de bunker. Ik ben ook bezig met het schrijven van teksten voor bij de nieuwe expositie. Deze zomer gaan we weer open.”

Christian: “Heb je al gehoord van de Bunkerboef?”

Aan het eind van het gesprek vraagt Christian of ik van de Bunkerboef heb gehoord, die actief was in Hoek van Holland. Ik laat mij uitleggen dat de zaak in 2009 aan het licht kwam toen een groep je jongens in de duinen van Hoek van Holland een uitgegraven bunker ontdekten. Aanvankelijk tastte de Rotterdamse Politie in het duister. Het bizarre was dat de bunkers door de boef voorzien waren van deuren, muurtjes en klapramen. Erg zorgwekkend waren de boobytraps die rondom de bunkers waren geplaatst om indringers te weren.

“Ik behoor eigenlijk een beetje tot het interieur en doe dus ook van alles voor het museum. Zo beheer ik onder andere de collectie, doe ik gidswerk en schrijf ik teksten.”

“Een gat in de grond met een plank erop. Als je op de plank staat breekt hij en val je met je gezicht in de spijkers die in het gat waren bevestigd. Je moet er toch niet aan denken dat je daar invalt.” Nadat de politie de bunker afsloot, constateerden ze niet veel later dat de Bunkerboef opnieuw begon aan een andere verzande bunker. Na jaren van observaties wist de politie de 47-jarige Bunkerboef begin dit jaar in de kraag te vatten. Inmiddels is de man vrijgesproken, hij beweerde alleen maar op rust uit te zijn.

Voor meer informatie over de heropening van het Atlantikwall Museum in Hoek van Holland houdt u de website www.atlantikwall-museum.nl in de gaten.

“In de bunkers smelten heden en verleden op een merkwaardige manier samen. Waar ooit soldaten leefden, hebben na de oorlog mensen gewoon, vakantie gehouden, rondgehangen, feestjes gevierd, muziek gemaakt...”

Bunkerleven bunkerkunst door Jet Nijkamp

Door Ilse Kaldenbach

Dat niet alleen historici geboeid raken door de Atlantikwall blijkt uit de tentoonstellingen van tekenaar Jet Nijkamp uit Amsterdam. Geïnspireerd door de overblijfselen van de Atlantikwall in de Nederlandse duinen, hield zij afgelopen april en mei een succesvolle expositie “Bunkerleven” in Retort Arts Space in Amsterdam.

Jet Nijkamp over bunkers:

In de bunkers smelten heden en verleden op een merkwaardige manier samen. Waar ooit soldaten leefden, hebben na de oorlog mensen gewoon, vakantie gehouden, rondgehangen, feestjes gevierd, muziek gemaakt.... De bunkermuren getuigen daarvan, vooral aan de binnenkant: emoties zijn toevertrouwd in teksten, tekeningen en graffiti, verstopt in het donker en veilig afgeschermd van de buitenwereld door metersdik beton. Nazipropaganda, intieme woorden of ongeganeerde taal van een hedendaagse voorbijganger. De bunkermuren vormen een geheime, besloten gedachtewereld over oorlog, liefde, verlangen, seks, vergankelijkheid en dood.

Juist nu worden veel bunkers uitgegraven. Soms krijgen ze een herbestemming, als museum of als vakantiehuisje. Dan dreigt een deel van de bijzondere binnenwereld verloren te gaan. Tekenaar Jet Nijkamp vindt het daarom tijd de bunkerwereld te onderzoeken en zich tegelijkertijd af te vragen wat we zelf aan een bunkermuur zouden toevertrouwen, wat is onze geheime taal, de taal van nu: welke gedachten, welke verlangens, welke vrijheden spelen daarin een rol?

Benieuwd naar het werk van Jet Nijkamp? Momenteel is er een kleine tentoonstelling van haar bunkertekeningen te zien in het Atlantikwall Museum Noordwijk. De tentoonstelling loopt tot en met september en is ook tijdens Open Monumentendag geopend.

[Atlantikwall Museum Noordwijk](http://www.atlantikwallmuseum.nl), Bosweg 15, Noordwijk aan Zee.

Voor meer informatie kijk op www.jetnijkamp.nl.

AtlantikWall

PLATFORM

't Ommetje over de Stelling van Den Helder

Zeestad BV heeft samen met de Helderse Courant en de VVV het Ommetje ontwikkeld, een wandelroute die al tot twee keer toe honderden wandelaars heeft verleid tot een bezoek aan de Stelling van Den Helder.

Met aan drie kanten zee, kent Den Helder een unieke ligging. Napoleon zag in 1811 deze plek langs de kust als het "Gibraltar van het Noorden" en stationeerde er de marinevloot. Voor de verdediging van de oorlogshaven liet Napoleon een aantal forten bouwen. Deze forten werden later verbonden door een liniedijk; samen vormen ze de Stelling van Den Helder. Wandel mee in de voetsporen van Napoleon en maak kennis met het militaire

inzicht van één van de grootste strategen die Europa heeft voortgebracht. 't Ommetje Den Helder is een wandelroute van ongeveer 11 km over de historische verdedigingswerken. Langs de route ontdekt u niet alleen fraaie plekken en uitzichten. U komt langs diverse bouwwerken uit de tijd van Napoleon, Nederlandse verdedigingswerken en ook vele Duitse bunkers uit de Tweede Wereldoorlog. Ook loopt u langs een gedeelte van de liniedijk, dat recentelijk (begin 2009) in ere is hersteld. Hierover leest u meer in de brochure. Deze wandelbrochure vormt voor u de wegwijzer. Naast de stapsgewijze uitleg van de te volgen route, met op de middelste pagina een overzichtelijke kaart, krijgt u interessante historische 'weetjes' aangereikt. 't Ommetje is gemarkeerd met houten

paaltjes, waarop de keizerlijke arm van Napoleon de te volgen richting aangeeft; bij de nummers op de wandelkaart wordt in dit boekje informatie gegeven over de bezienswaardigheden.

U kunt de wandelroute [via deze link downloaden](#) en printen.

Voor meer informatie over Zeestad BV en de Stelling Den Helder kunt u kijken op de pagina's van:

- [Zeestad](#)
- [Stelling Den Helder](#).

Stelling Den Helder
Bunkers die u
onderweg tegenkomt

De Atlantikwall als waterlinie en de wateragenda van de 21e eeuw

Delfland van zoet naar zout?

Door Steven van Schuppen

De Atlantikwall als waterlinie? Wat hadden die Duitse bunkers langs onze kust te maken met een waterlinie – toch bij uitstek een staaltje van Hollandse vestingbouwkunde? Meer dan menig een zou denken. De Atlantikwall had aan de landzijde ook rugdekking nodig en daarbij viel de Duitse bezetter terug op het principe van een waterlinie. Van Zeeuws Vlaanderen tot en met Groningen is er de laatste oorlogsjaren, ja zelfs nog in de allerlaatste maanden vlak vóór de bevrijding water ingezet voor militaire doeleinden. Met ingrijpende gevolgen voor het landschap en de bevolking die in de naoorlogse jaren nog geruime tijd naverkten op waterstaat, landinrichting en ruimtelijke ordening. In de Nederlandse traditie bestaat er een direct verband tussen vestingbouwkunde en civiele waterstaat, door geen ander beter belichaamd dan door de persoon van Kraijenhoff, de grondlegger van ondermeer de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vanuit deze traditie hebben de bureaus Lopende Zaken www.lopendezaken.eu en Nienhuis Landschap www.nienhuislandschap.nl ontwerpend onderzoek verricht naar de relevantie van de oorlogsinundaties voor hedendaagse en toekomstige water-ontwerpogaven. De aandacht heeft zich toegespitst op Den Haag en het gebied ten zuiden daarvan tussen Den Haag en Rotterdam. Een sterk verstedelijkte regio met het hoogste percentage aan verhard oppervlakte in ons land. Dat komt niet alleen door de aanwezigheid van de stenen stad maar ook van de glazen stad in het Westland. In de toekomst

zullen we rekening moeten houden met grotere pieken en dalen in de watertoevoer. Dat vergt meer waterbergingsruimte, niet alleen in tijden van wateroverlast maar vooral ook van watertekort, zeker tegen de achtergrond van een toenemende verzilting als gevolg van de stijging van de zeewaterspiegel. De gebieden die in de oorlog geïndundeerd werden kunnen in de toekomst opnieuw een rol spelen in de opvang van water, met name in de zone aan weerszijden van de Zweth op de grens van Westland en Midden Delfland. In tijden van droogte kan nagezuiverd afvalwater uit de waterzuiveringsinstallatie ingezet worden voor de land- en tuinbouw, zowel in het Westland als in de stadslandbouw in Den Haag.

Het onderzoek werd verricht door Arjan Nienhuis van bureau Nienhuis Landschap en Steven van Schuppen van bureau Lopende Zaken. Er wordt gestreefd in vervolgonderzoek bepaalde delen en locaties nader uit te werken in samenwerking met diverse overheden en maatschappelijke organisaties die hun werkterrein hebben in de metropoolregio Rotterdam – Den Haag. Lopende Zaken en Nienhuis Landschap waren de projectleiders bij de bouw van www.atlantikwallplatform.eu, een in aanzet internationale website die naast de vestingbouw vooral ook de landschappelijke en maatschappelijke kant in kaart wil brengen. Het Nederlandse gedeelte van de Wall is inmiddels vestingbouwkundig gekarteerd; de verdere ruimtelijke en sociaal-historische verdieping staat op het onderzoeksprogramma.

Het onderzoek voor *De Atlantikwall als waterlinie* werd financieel mede mogelijk gemaakt door van het Stimuleringsfonds voor Architectuur in het kader van de subsidieregeling Belvedere.

“Het meest revolutionaire daarin is misschien toch nog wel de drijvende batterij. Deze batterijen werden geplaatst op Siebelfähren.”

De Atlantikwall in Groningen nieuwe inzichten aan weerszijden van de Dollard

Door Paul Dijkstra

Horen de bunkers in de provincie Groningen nu wel of niet bij de Atlantikwall? En dan met name de bunkers in de omgeving van Delfzijl? Dit was een vraag waar ik me mee bezig hield toen we het AtlantikwallPlatform vorm gaven. Als we Rudi Rolf mogen geloven hoort het bij de Atlantikwall. In een van zijn boeken staat een aantal kaartjes waarop de batterijen in de zogenaamde *Deutsche Bucht* zijn aangegeven, terwijl ook de batterijen op Duits grondgebied keurig zijn ingetekend.

Op 2 december 2010 waren Arjan Nienhuis en ik te gast in Harlingen op het congres *Wadden geschut*, georganiseerd om krachten te bundelen en met name om te onderzoeken of in kaart te brengen hoe verschillende gemeenten en provincies omgaan met de bunkers op hun grondgebied. Ik presenteerde de werking van het Platform, terwijl Arjan iets over de achtergronden en de opzet – het idee en de constructie – van de website vertelde. Aanleiding om bewust Delfzijl te benoemen was de *Noorderbreedte*, een tijdschrift van een paar jaar oud dat ons eerder die ochtend was uitgereikt.

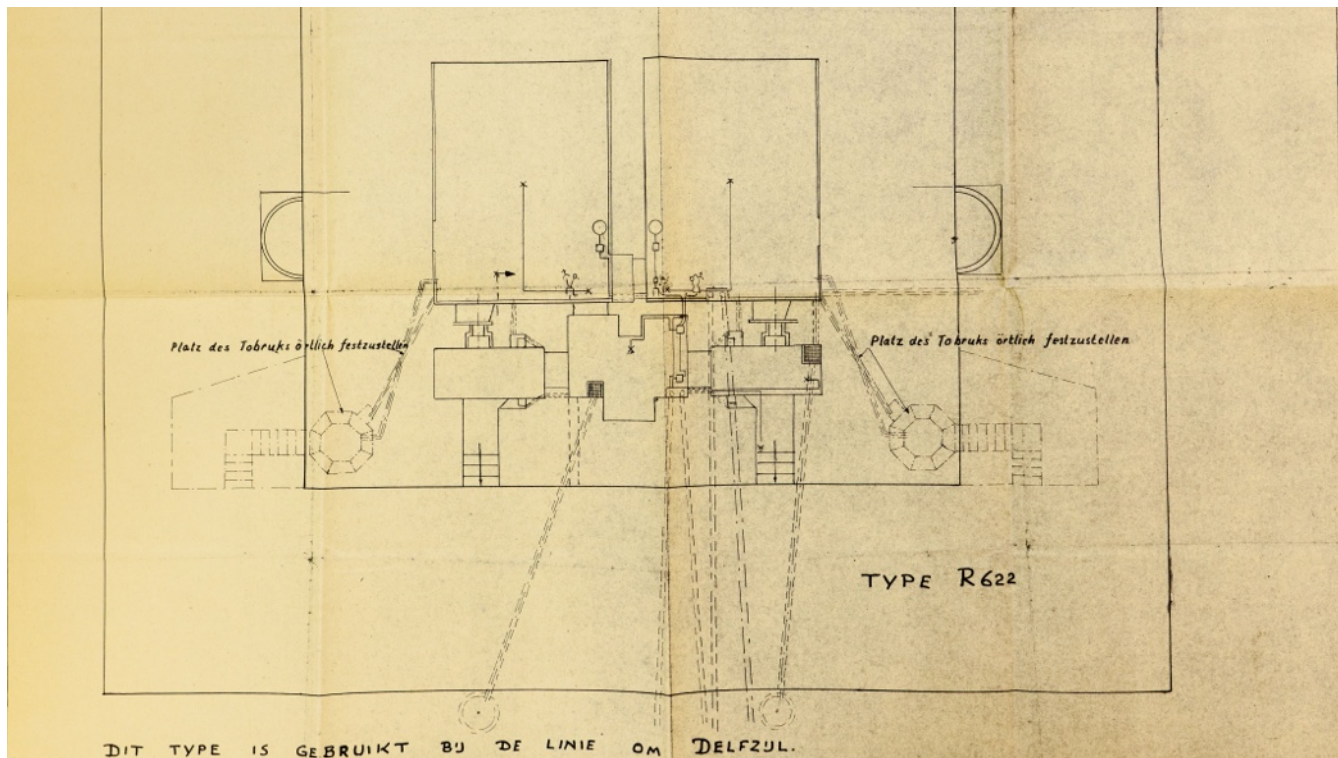
Tijdens de presentatie besprak ik ook enkele bunkercomplexen in Friesland en Groningen,

waaronder specifiek Delfzijl. Vanuit de provincie Groningen waren ook enkele experts en bestuurders aanwezig, waaronder Franz Lenselink, een historicus die promoveerde op de *Marineflakabteilung 256* en auteur van het boekje over Delfzijl in oorlogstijd. Vanwege zijn dissertatie over deze afdeling van de marine was hij erg verrast of eigenlijk verbaast dat we Delfzijl hadden opgenomen in het Platform. “De ingangen waren immers naar de kust gericht en het was puur ter luchtverdediging? Kortom, Delfzijl, de hele *Deutsche Bucht* tot aan Denemarken: geen *Atlantikwall*”, aldus Lenselink. Na onze presentatie spraken we verder over deze opmerking.

Thuis ben ik later onderzoek gedaan naar bewijzen waarom Delfzijl wél en waarom Delfzijl niet bij de *Atlantikwall* zou horen. Ik zocht naar bewijsmateriaal waaruit zou blijken dat er wel degelijk sprake was van een deel van de *Atlantikwall*, de *Stützpunktgruppe Delfzijl*. Al snel stuitte ik op een vrij laat deel van het *Kriegstagebuch*, een oorlogsdagboek, van de *Seekommandant Ost-Friesland*. Deze bevelhebber was in de late oorlogsmaanden verantwoordelijk voor de *Festung Emden* en de zogenaamde *Deutsche Bucht*. In eerste instantie al een hele opluchting. Er was nu bij

AtlantikWall

PLATFORM

Type R622 Een door het verzet buitgemaakte Duitse plattegrond van een 622 Doppelgruppenunterstand zoals gebouwd bij Delfzijl (via P. de Krom, bron: Nationaal Archief).

mij een primaire bron bekend waarin geschreven was over het reilen en zeilen in de omgeving van Delfzijl.

Bunkerbouw en de Atlantikwall

Het meest opvallende is dat, nadat een deel van een *Baufortschrittsmeldung* met betrekking tot Delfzijl en omgeving opdook, er ook wat bekend was over de periode van de bouw van de bunkers bij Delfzijl. Het bleek dat er vrij laat in de oorlog, november 1944, nog bunkers gebouwd werden. Dit verbaasde mij, aangezien de *Atlantikwall* toch al lang doorbroken was, en wel op 6 juni van datzelfde jaar? Nadat ik het bewuste *Kriegstagebuch* erbij pakte bleek dat er nog erg laat bunkers gepland waren. Een zestal bunkers type 622 en zelfs een M172 voor de *Festung Emden*. Ik

bladerde snel verder en stuitte op de opleveringsdatum van de vuurleidingpost van de *Schwere Flakbatterie 'Nansum'*: januari 1945. Belachelijk laat, nog geen half jaar later zou dit deel van Nederland bevrijd zijn.

Al met al had ik nog geen bewijs voor het wel of niet behoren tot de *Atlantikwall*. Dat er bunkers gebouwd waren, en zelfs nog gepland werden, in januari 1945 was al een opvallend facet. Om hierover meer duidelijkheid te krijgen moest ik wel iets weten over de planning en bouw van de *Atlantikwall* in het westen. Al snel bleek dat er in maart 1942 een bespreking was geweest met Adolf Hitler over het versterken van de West-Europese kust. Hieruit kwam op 23 maart 1942 de zogenaamde *Führerweisung 40*, een document waarin voorschriften gegeven

werden voor het versterken van de kust. Dat er in het westen van Nederland keurig volgens dit document gebouwd werd blijkt wel uit fragmenten van het *Kriegstagebuch* van het 88^e legerkorps. Waarom de *Führerweisung*? In een document uit het *Kriegstagebuch* van de *Seekommandant Ost-Friesland* werd het document bewust genoemd. Op 13 november staat er in het *Kriegstagebuch*: "*Küstenverteidigung im Sinne Führerweisung 40*", hierna volgde een beschrijving van de activiteiten die hieruit voort moesten vloeien. Samenvattend stel ik dan ook dat de bunkerbouw die in de omgeving van Delfzijl plaatsvond gebouwd is volgens een voorschrift waarmee ook aan de *Atlantikwall* in west-Nederland gewerkt is.

AtlantikWall

PLATFORM

Leven met water

Water was niet alleen in midden Nederland van belang. De Nieuw Hollandse Waterlinie werd immers hergebruikt door de bezetter. In heel Nederland waren verschillende gebieden geïnundeerd of werden hiervoor genomineerd. Ook in de omgeving van de stad Groningen gebeurde dit. Rondom Groningen zijn ook bunkers gebouwd, die volgens Rudi Rolf onderdeel zijn van de zogenaamde *Seelöwe Stellungen*. Deze *Seelöwe Stellungen* waren aaneengeschakelde verdedigingswerken, afgewisseld met tankmuren, tankgrachten, prikkeldraadversperringen en *Tobruks*. Bij het Stadspark en op het voormalige terrein van de Suikerunie bij Hoogkerk zijn de resten hiervan nog steeds zichtbaar. Ook richting Delfzijl was dit het geval, in mindere mate dan aan de west- en noordkant van de stad, maar toch noemenswaardig. Vanaf de plek waar nu Kardingeligt ligt was een gebied tot aan Delfzijl geïnundeerd. Ook dit was vrij laat in de oorlog gebeurd en nog onder het bevel van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*. Het bevel over het gebied tussen Delfzijl en Groningen wilde nog wel eens variëren. Vast staat dat het inunderen niet in dank werd afgenomen door de *Küstenbefehlshaber in den deutschen Bucht*, omdat de bouw van de bunkers er schade door opliepen. Het was dan ook letterlijk 'roeien met de riemen die je hebt' om de bunkerbouw toch nog zo snel en efficiënt mogelijk te kunnen laten verlopen.

Dat water al langer een probleem vormde blijkt ook wel uit het eerder genoemde *Kriegstagebuch*. De bunkers werden daarom ook verhoogd gebouwd. Luchtafweerstellingen op de dijk om geen natte voeten te krijgen en de bunkers achter de dijk werden gefundeerd op houten palen om verzakking tegen te gaan.

Seezielbatterijen en Schwere Flakbatterijen

Een ander argument dat Lenselink aandroeg voor het niet tot de *Atlantikwall* behoren waren het ontbreken van kustbatterijen, zogenaamde *Seezielbatterijen*. Feit is dat de bunkers, zoals ze nu bijvoorbeeld nog bij Termunten terug te vinden zijn, getypeerd worden door ontwerpen specifiek voor luchtafweerbatterijen, in dit geval zelfs *Schwere Flakbatterijen*. Ook hier is wat voor te zeggen. De bunkers zijn zo gebouwd dat ze een optimaal schootsveld hadden, dus naast 360° kunnen draaien, ook vrij de kust kunnen bestrijken. Het

ontbreken van kustbatterijen werd op verschillende manieren opgelost. Bunkers werden zoals eerder gezegd zo gesitueerd dat ze niet alleen geschikt waren om de lucht te kunnen verdedigen, ook de Eems moest bestreken kunnen worden.

Naast de zwart op wit staande plannen voor deze *Seezielbatterijen* werden er ook oplossingen bedacht die op korte termijn konden worden toegepast. Het meest revolutionaire daarin is misschien toch nog wel de drijvende batterij. Deze batterijen werden geplaatst op *Siebelfähren*. Deze *Siebelfähren* waren een erfenis van de mislukte *Operation Seelöwe*, de aanval op Engeland. Feitelijk waren deze *Siebelfähren* landingsvaartuigen, uitgerust met afweergeschut. Echter uit praktisch oogpunt werd, wederom in november 1944, een aantal van deze vaartuigen in de Eems tussen Termunten en Delfzijl gelegd en verankert waardoor ze als *Flakbatterie* konden gaan fungeren.

Hoe en waarom zo laat bouwen?

Feitelijk is er nog een vraag die rest, en dat is het hoe en waarom er nog zo laat aan de *Atlantikwall* gebouwd werd. Want dat Delfzijl en de omgeving, verbasterd tot *Stützpunktgruppe*, onderdeel van de *Atlantikwall* en rugdekking van *Festung Emden* was moge nu wel duidelijk zijn. Er zijn meerdere verklaringen te noemen waarom er nog zo laat gebouwd werd.

Uit conversaties, of afschriften, die opgenomen zijn in het *Kriegstagebuch* van het 88^e legerkorps blijkt dat de *Atlantikwall* in het westen dan wel opgegeven was en op sommige havenplaatsen zelfs tot op zekere hoogte vernietigd diende te worden. Toch leken de Duitsers het niet meteen op te geven. In een stuk uit het *Kriegstagebuch* van de *Seekommandant Ost-Friesland* is sprake van een nieuw te bouwen linie direct langs de grens met Nederland. Dit plan werd als een soort *Westwall* of *Maginotlinie* beschreven. Verder waren er structureel plannen voor een zogenaamde *A* en *B-linie* bij de *Festungen* Emden en Wilhelmshaven. Ook werd er gesproken over het verplaatsen van de *Hauptkampflinie* waarbij de *Stützpunktgruppe Delfzijl* als een soort *Landfront* zou moeten gaan fungeren voor de *Festung Emden*.

Een ander feit is dat de bunkers die bij Delfzijl gebouwd zijn vrijwel allemaal voorkomen in een laat *Typenheft* van de *Kriegsmarine*. Dit document werd

AtlantikWall

PLATFORM

medio 1944 vrijgegeven en de meeste types zijn dan ook wel in de omgeving van Delfzijl gebouwd. Wie de dissertatie van Rolf, Het Duitse fortificatie-ontwerp, er op na slaat zal ontdekken dat de types enkele maanden voor de bouw in Delfzijl vrijgegeven zijn. Ook komt in het genoemde *Typenheft* vrij veel *Behelfsbau* voor. Types die snel en doeltreffend gebouwd en ingezet konden worden. Ook daar werd bij het bouwen in *Stützpunktgruppe Delfzijl* rekening mee gehouden. Tegenwoordig resteert zelfs nog een *Behelfsbettung* in de batterij bij Termunten.

Toch verliep de bouw van de bunkers bij Delfzijl, ondanks de tegenslagen zoals wateroverlast door de inundatie, vrij snel. Wel was er een enorm materiaaltekort en moest er zo snel en doeltreffend mogelijk gebouwd worden. Dat de *Atlantikwall* in het westen van Nederland vrijwel opgegeven was blijkt wel uit het bericht dat op 9 september 1944 gestopt werd met de bouw van *Schnellbootbunker II* in de *Festung IJmuiden*. Niet veel later volgden er meldingen dat betonmolens en ander materiaal verscheept werden naar Duitsland, mogelijk ook voor de bunkerbouw bij Delfzijl.

Wie tegenwoordig de bunkers bij Delfzijl wat beter onder de loep neemt zal ontdekken dat de schaarste toch redelijk opgelost werd. Een enorme fundering voor de munitiebunker type *F1317* in *Schwere Flakbatterie 'Termunten'* werd gewoon met

betonplaten gefundeerd, het storten duurde te lang en was te materiaal-rovend. In de *Schwere Flakbatterie 'Nansum'* is nog goed te zien dat het staal wat gebruikt werd aan de binnenzijde om het dak te bekleden schaars was. Alleen de belangrijke ruimte, de munitieruimtes, werden voorzien van plaatstaal, terwijl bij de ingangen gegalvaniseerde golfplaten gebruikt zijn.

Achteraf

Ondanks dat de bouw letterlijk in no-time plaatsgevonden had, werd er toch vrij doeltreffend en tactisch in de laatste oorlogsmaanden aan de *Atlantikwall* gewerkt. Al was de *Atlantikwall* doorbroken in het Westland, dan zou dat nog niet hoeven te betekenen dat deze in Noord-Oost-Groningen opgegeven diende te worden.

Alles lijkt erop te wijzen dat de bezetter zijn eigen land nog wel even dacht te kunnen verdedigen. Veel oudere lokale bevolking vraagt zich dan ook nog wel eens af hoe het de geallieerden gelukt was langs Groningen te komen, dit was immers zo sterk verdedigd? Belangrijker is misschien nog wel, dat we nieuwe inzichten hebben in de bunkerbouw rondom de Eems, al kunnen we nog niet definitief vaststellen of de bunkers bij Delfzijl bij de *Atlantikwall* gehoord hebben. De bezetter heeft in elk geval gepoogd tot in het harnas door te bouwen aan deze linie.

“Toch verliep de bouw van de bunkers bij Delfzijl, ondanks de tegenslagen zoals wateroverlast door de inundatie, vrij snel.”

Berusting in en verzet tegen de Atlantikwall op Walcheren

Door Steven van Schuppen

In zijn boek over calvinisme en politiek uit 2009 benadrukt literatuur- en godsdienstwetenschapper Ernst van den Hemel dat er bij calvinisten in de politiek een sterke spanning bestaat tussen berusting en verzet. De berusting is geworteld in de befaamde passage uit de Romeinenbrief van de apostel Paulus **'en de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd'** [13:1]. Maar het is gerechtvaardigd tegen het gezag in opstand te komen als de heersers het te bont maken. Door inbreuk te maken op de soevereiniteit in eigen kring bijvoorbeeld, een dierbaar onderdeel van het gereformeerde gedachtegoed. In één hoofdstuk werkt Van den Hemel uit hoe deze spanning tijdens de Duitse bezetting in de Tweede Wereldoorlog uitpakte. Voor de berusting tekenden niet zelden het streng rechtzinnige deel van de Hervormde Kerk en bevindelijke denominaties als de Gereformeerde Gemeente, in de volksmond zwartekousenkerken gedoopt. De leden van deze twee groeperingen vonden, als ze al lid waren van een partij, vaak politiek onderdak bij de SGP. Het verzet vinden we veelal bij de gereformeerde kerk met zijn maatschappelijke betrokkenheid en de gehechtheid aan de soevereiniteit in eigen kring in de traditie van de Antirevolutionaire Partij van Abraham Kuyper. Hoe deze spanning lokaal kon uitwerken is onderzocht door J. Kramer-Vreugdenhil in haar dissertatie *Eilandbewoners. Bezetting en inundatie in drie Walcherse dorpen* uit 2001. Het hoofdstuk over *De vesting Walcheren 1942-1944* is hier het meest van belang. Saillant is een passage over de zoon van SGP-burgemeester Kodde van Zoutelande die de vestingwerken tussen Zoutelande en Westkapelle [zie www.atlantikwallplatform.eu/ Verdedigingsbereich Vlissingen - Stützpunktgruppe Breskens / deelkaart Westkapelle] bespioneerde en de gegevens doorbriefde aan de Groep Albrecht, een verzetsgroep die militaire geheimen over de

bezetter verzamelde en doorgaf aan Londen. Omdat Kodde jr. waterschapsfunctionaris was had hij toegang tot de duinterreinen waar de bunkers stonden. Kodde sr. was ouderling van de Gereformeerde Gemeente in de buurgemeente Meliskerke. Bevindelijken in het actieve verzet - het kwam natuurlijk wel vaker voor en naarmate de oorlog vorderde meer en meer, want ook in de geallieerde successen aan het front kon men de Hand van God zien.

Aan het werk

De aanleg van de Atlantikwall trok diepe sporen in het dagelijks leven van de sterk in zichzelf gekeerde dorpsgemeenschappen op Walcheren, geografisch toen al een schiereiland maar mentaal nog volop een eiland. Bij de aanvang van de Atlantikwall in de zomer van 1942 werden er ruim tienduizend militairen op het eiland gelegerd; ongeveer net zo veel eilandbewoners moest evacueren, een zesde van de totale eilandbevolking, voor een belangrijk deel naar het 'roomse' en daarom voor de orthodox calvinistische Walchenaar extra vreemde Noord Brabant. Wat er aan soldaten en werkrachten voor de aanleg van de Atlantikwall voor in de plaats kwam was overigens lang niet altijd Duits. In de zomer van 1943 werd een deel van de bezetting teruggetrokken en vervangen door mannen van andere nationaliteiten, zoals de Marokkaanse krijgsgevangenen uit het Franse leger die naar Meliskerke kwamen. In Aagtekerke lag een groep Italiaanse Hilfswilligen - zogeheten *Hiwi's*. Begin 1942 begon de bezetter actief eilandbewoners in te schakelen in de werkzaamheden aan de Atlantikwall. Om aan de Arbeitseinsatz in Duitsland te ontkomen liet menigeen zich inlijven bij het Atlantikwall-arbeidsleger. Nergens in West Europa werden de instructies van de bezetter zo ijverig opgevolgd dan in Nederland; de bouwsector spande in

AtlantikWall

PLATFORM

dit opzicht wel de kroon. Nadat de Duitsers besloten hadden tot de aanleg van de Atlantikwall werden alle andere bouwprojecten gestopt, niet alleen in de woningbouw maar ook in de wegenbouw - zo werd bijvoorbeeld ook de bouw van het oostelijke deel van de A12 tussen Utrecht en de Duitse grens - in de volksmond geksterend Hazepad genoemd - subiet gestaakt. Lokale aannemers op Walcheren zagen in de opdrachten in de bunkerbouw een welkome aanvulling op hun orderportefeuille die door de stop in de woningbouw danig was geslonken. In het najaar van 1943 kregen de Walcherse aannemers een tekort aan arbeiders. Daarom besloot de bezetter tot de zogeheten *Gemeinde-Aktion*. Burgemeesters wezen uit de inwoners in hun gemeente werkers aan en regelden de uitbetaling. In de lente van 1944 werden in het kader van de *Ocker-Aktion* tijdelijke werkkrachten geronseld onder de plaatselijke bevolking. Alle mannen en vrouwen moesten zich hiervoor beschikbaar houden. Het betrof hier geen werkzaamheden aan de Atlantikwall zelf maar aan de aanleg van de zogeheten *Rommel-asperges*. In het land achter de Atlantikwall werden de akkers en weilanden 'beplant' met houten staken, onderling verbonden met draden, dit ter voorkoming van geallieerde luchtlandingen. Het percentage inwoners dat werkte voor de Duitse bezetter werkte in de dorpen Meliskerke, Aagtekerke en Grijskerke waarop de studie zich met name richt kwam in deze periode op ongeveer een zesde van de totale bevolking: in de vorm van werk bij aannemers die aan de Atlantikwall bouwden, in het kader van de *Gemeinde-Aktion* en de *Ocker-Aktion*, en boeren die ingezet werden voor materiaaltransport.

Onder water

In het volgende hoofdstuk van Vreugdenhils monografie over Walcheren komt de inundatie van Walcheren aan de orde die in de herfst van 1944 plaatsgreep door geallieerde bombardementen op cruciale dijkvakken. De plattelandsbevolking trok zich

terug tot de kuststrook en de dorpsgebieden op de hoger gelegen kreekruggen. Voedsel was er aanvankelijk voldoende in schuren en boerderijen, voor mens en vee, zoet drinkwater water was er in regentonnen en Duitse watertanks (regen viel er in de herfst gelukkig genoeg). Voor het geestelijk laven en voeden was men her en der gedwongen tot interprotestantse omgangsoecumene; in sommige gevallen kwam het zowaar tot gezamenlijke eredienst. De veelal hoger gelegen middeleeuwse hervormde kerken in het hart van het dorp bleven gevrijwaard voor het wassende water; de kerkgebouwtjes van de Gereformeerde gemeenten liepen niet zelden wél natte voeten op en vaak beduidend meer dan dat. Na de bevrijding werd alsnog een groot deel van de plattelandsbevolking [rond de 6600 mensen] van Walcheren naar Zuid Beveland geëvacueerd, dit ondanks de protesten - velen wilden in het eigen dorp blijven. De achterblijvers wisten zich in de dorpskernen te handhaven - dankzij de geregelde bootdiensten op Middelburg en ondanks de extra hoge waterstanden die met springvloed optraden. Aan de drooglegging van het eiland kon pas begonnen worden nadat het hele land bevrijd was. [Pas met het dichten van de dijk bij Fort Rammekens nabij Vlissingen](#), begonnen in december 1945 met het plaatsen van caissons in december 1945, was de Walcherse dijkring weer gesloten. De rigoureuze herverkaveling van het cultuurland van Walcheren die daarop moderniseerde het eiland op alle fronten, landschappelijk en maatschappelijk. De oorlog en de daarop volgende wederopbouw brachten alles in een stroomversnelling, niet alleen op Walcheren maar ook elders in het tot dan toe zo sterk geïsoleerde Zeeland, al vóór de Watersnood van 1953.

Emancipatie

Die stroomversnelling zou men goed als emancipatie kunnen karakteriseren. Het proces was in de loop van de oorlog begonnen. Aanvankelijk was het bij het begin van de Duitse bezetting betrekkelijk weinig

AtlantikWall

PLATFORM

veranderd. Dat werd medio 1942 anders toen met de aanleg van Atlantikwall er meer bezettingstroepen en Hilfswilligen kwamen en een deel van de eigen bevolking vertrok. De toeneming van repressie en onrecht in deze periode in combinatie met de militaire successen van de geallieerden ondermijnden het gezag - niet alleen het gezag van de bezetter, maar ook van de lokale Nederlandse autoriteiten. De inundatie bracht een tijdelijke gezagsvacuüm met zich mee waarin naast de oude elite nieuwe mannen het initiatief namen: de dorpsdominee, de cafébaas, de plaatselijke brandweercommandant. De modernisering van de eerste wederopbouwjaren was natuurlijk niet alleen het werk van de ruilverkaveling maar ook van de algehele mentale veranderingen - het gezag werd minder onwrikbaar, de omvang lossen, de klederdracht verdween goeddeels, de positie van de arbeider op de arbeidsmarkt verbeterde [maar in de Walcherse dorpspolitiek bleven de boeren wel de baas]. Politiek veranderde er over de hele linie niet veel, maar onder de oppervlakte was het mentale landschap begonnen te schuiven. De christelijke partijen kwamen keurig op hun vooroorlogse sterkte terug, de doorbraak sloeg

hier op Walcheren nauwelijks aan, de aanwezigheid van diverse [hervormde] PvdA-dominees ten spijt - dit in tegenstelling tot het religieus minder 'zware' Schouwen Duiveland waar de PvdA meteen snel opkwam, sneller dan elders in Zeeland. In het kader van de uitbreiding van www.atlantikwallplatform.eu is het project **De Grote Volksverhuizing** in voorbereiding – met onderzoek naar evacuatie als gevolg van de aanleg van de Atlantikwall en militaire inundaties. Waar kwamen de evacués terecht? Hoe werden zij opgenomen in de evacuatiegebieden? Als één van de onderzoekslocaties staat Schouwen Duiveland op het programma, waar de bevolking evacueerde naar het zuiden van het Zuid-Hollandse vasteland en het westen van Noord-Brabant. Is hier een vergelijking met Walcheren te trekken? En op welke punten?

Ernst van Heuvel vindt in het spanningsveld tussen verzet en berusting de emancipatorische potentie van het calvinisme. Over de vraag hoe dit in specifieke situaties kan uitpakken kunnen lokale monografieën als die van mevrouw Kramer-Vreugdenhil meer duidelijkheid verschaffen. In zijn slothoofdstuk ent Van

Luchtfoto

Een luchtfoto van het dijkgat bij Fort Rammekens [Wageningen UR Library Special Collections]

AtlantikWall

PLATFORM

den Hemel zijn visie hieromtrent op het begrip 'universele singulariteit'- dat wil zeggen: de ethische basis waarop men in specifieke situaties kan handelen zonder zijn toevlucht te nemen tot politieke ideologieën of specifieke normen en waarden, zonder te vervallen in fundamentalisme enerzijds of vrijblijvende tolerantie anderzijds. Het begrip werd ontwikkeld door de Franse marxistische filosoof Badiou in diens boek over ... de apostel Paulus.

Literatuur

=Ernst van den Hemel, *Calvinisme en politiek - Tussen verzet en berusting* Amsterdam [Uitg. Boom - nog leverbaar] 2009

=J. Kramer-Vreugdenhil, *Eilandbewoners - Bezetting en inundatie in drie Walcherse dorpen - Aagtekerke, Grijpskerke, Meliskerke 1918-1950* Waalre [uitgegeven in eigen beheer; proefschrift aan de VU] 2001

=J. Kramer-Vreugdenhil, *Emancipatie op het platteland vlak voor de jaren vijftig - het geval Walcheren* in: J.P. Zwemer [red.], *Zeeland 1950-1965* Vlissingen [Uitg. Den Boer/ De Ruiters] 2005

IN DE VOLGENDE NIEUWSBRIEF VAN HET
ATLANTIKWALLPLATFORM

- > De Grote Volksverhuizing
- > Schiermonnikoog - Bunkermuseum Schlei
- > Standplaatsen Cap Gris Nez en St. Valéry: Heinrich Böll als Wall-soldaat